
ΘΕΩΡΙΕΣ ΤΟΥ ΕΚΛΟΓΙΚΟΥ-ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΟΥ ΚΥΚΛΟΥ: ΠΡΟΒΛΗΜΑΤΑ ΘΕΜΕΛΙΩΣΗΣ ΚΑΙ ΚΡΙΤΙΚΗΣ

ΣΤΑΥΡΟΣ Β. ΘΩΜΑΔΑΚΗΣ
ΔΗΜΗΤΡΗΣ Β. ΣΕΡΕΜΕΤΗΣ

Η διαπλοκή του πολιτικού με το οικονομικό στοιχείο στη διαδικασία του κοινωνικού γίνεσθαι έχει πολλές πλευρές οι οποίες μπορούν να ερεθίσουν θεωρητικές αναζητήσεις. Αφετηρία για κάθε τέτοια αναζήτηση είναι κατά κανόνα το κράτος και η άσκηση της εξουσίας του κράτους στη σφαίρα της οικονομίας. Η πολιτική εξουσία μπορεί να δράσει οικονομικά μέσω πολλαπλών μηχανισμών που της προσφέρονται από τη σύγχρονη οργάνωση και πρακτική του εθνικού κράτους, όπως για παράδειγμα η περιοχή των διοικητικών κανονιστικών ρυθμίσεων, η περιοχή της σύναψης ποικιλόνημων οικονομικών συναλλαγών, η περιοχή της επιβολής και κατανομής φορολογικών βαρών ή, τέλος, ακόμη η ιδιότυπη εκείνη περιοχή εξουσίας που αναφέρεται ως ο προνομιακός χώρος ρύθμισης της αξίας του χρήματος. Σε κάθε περίπτωση η κρατική παρέμβαση στην οικονομία έχει αποτελέσματα τα οποία εξειδικεύονται ως θετικά ή αρνητικά για συγκεκριμένες κοινωνικές ομάδες. Θεωρητικά επομένως η παρέμβαση ωθείται από προσδιοριστικούς παράγοντες της συγκροτημένης «πολιτικής βούλησης», η οποία μπορεί να εκφράζει γενικά ή ειδικά συμφέροντα, πολιτικούς ή και συγκεκριμένα κομματικούς υπολογισμούς, τέλος ακόμη μπορεί επίσης να εκφράζει πρότερες σταθερές ιδεολογικές δεσμεύσεις.

Η άσκηση των εξουσιών και της δύναμης του κρατικού μηχανισμού που παρεμβαίνει στη λειτουργία της οικονομίας αποτελεί καταφανώς πρωτογενή χώρο της σύνθεσης του πολιτικού και του οικονομικού στοιχείου στην κοινωνική διαδικασία. Οι οικονομικές πράξεις στις οποίες επιδίδεται η κρατική μηχανή μπορούν να προσδιορίζονται από πολιτικά ή οικονομικά κίνητρα. Στα πολιτικά κίνητρα θα κατατάσσονταν, για παράδειγμα, τόσο η επιθυμία υλοποίησης ενός ιδεολογικά προδιαγεγραμμένου σχεδίου, όσο και η επιθυμία πρόσκαιρης ικανοποίησης αιτημάτων κάποιων κοινωνικών ομάδων εν όψει εκλογών. Στα οικονομικά κίνητρα, από την άλλη πλευρά, μπορούμε να κατατάξουμε είτε τις (θεμιτές ή αθέμιτες) ιδιωτικές ωφέλειες που προσπορίζονται άτομα ή συλλογικά υποκείμενα συμφερόντων με προνομιακή πρόσβαση σε κρατικές επιλογές, είτε ακόμη εκείνες τις πράξεις που αποβλέπουν στη διατήρηση της αξίας και την αναπαραγωγή συγκεκριμένων στοιχείων του δημόσιου (κοινωνικού) πλούτου.

Η πολυπλοκότητα και η πολυσχιδής χρονική διάταξη της επενέργειας αυτών των κινήτρων εκφράζονται σε μια σύνθετη εικόνα της οικονομικής πρακτικής ενός κράτους, το οποίο μπορεί ταυτόχρονα να επενεργεί σε διάφορες περιοχές της οικονομίας με τη χρήση διαφόρων «εργαλείων πολιτικής», όπως η νομισματική, η φορολογική, η πολιτική εισοδημάτων, η πολιτική τιμών κοινωφελών υπηρεσιών, κ.ο.κ. Είναι δυνατόν, ιδίως αν απουσιάζει κεντρικός στόχος και έλεγχος στην άσκηση της πολιτικής, η πολυπλοκότητα των κινήτρων, των μέσων και των ενεργειών να είναι τόση που να οδηγεί σε μια συνολική ποσότητα και σύνθεση της κρατικής παρεμβατικής δραστηριότητας η οποία δεν διαφοροποιείται ούτε χρονικά ούτε ανάλογα με την πολιτικο-ιδεολογική φυσιολογία αυτών που διαχειρίζονται τον κρατικό μηχανισμό. Είναι όμως επίσης δυνατόν να συμβαίνει το αντίθετο, δηλαδή παρά την πολυπλοκότητα να λειτουργούν κεντρικές πολιτικές στοχοθεσίες που να αφήνουν να διαφαίνονται σε μακροσκοπική οπτική συγκεκριμένα χαρακτηριστικά που διαφοροποιούν την κρατική παρεμβατική δραστηριότητα είτε σε χρονική διάταξη, είτε ανάλογα με την πολιτικο-ιδεολογική φυσιολογία των εκά-

στοτε κομματικών διαχειριστών του κρατικού μηχανισμού.

Η διαφοροποίηση των κρατικών παρεμβατικών πράξεων σε χρονική διάσταση σημασιοδοτείται από την ίδια τη «χρονικότητα» της πολιτικής διαδικασίας όπως αυτή εκδηλώνεται με τις περιοδικές εκλογικές αναμετρήσεις. Τα φαινόμενα εκλογικών οικονομικών κύκλων αποτελούν συγκεκριμένες εκδηλώσεις αυτής της «χρονικότητας» των πολιτικών διαδικασιών, η οποία οδηγεί αναπόφευκτα στο να μην είναι κάθε (τυχούσα) χρονική περίοδος *a priori* όμοια με κάθε άλλη, αλλά μάλλον να διαφέρουν ανάλογα με τη χρονική απόσταση που τις χωρίζει από πραγματοποιημένες ή προβλεπόμενες εκλογικές αναμετρήσεις. Επειδή σε διάφορες περιόδους και σε διάφορες χώρες εμφανίζεται με εντυπωσιακή ισχύ ένας εκλογικός-οικονομικός κύκλος, είναι φανερό ότι φαινόμενα αυτού του τύπου αποτελούν μια ιδιαίτερη βαθμίδα στη συναρμογή του πολιτικού και του οικονομικού στοιχείου, συνθέτουν μια σημαντικότερη πτυχή του τρόπου άσκησης οικονομικής εξουσίας από το κράτος και απαιτούν αντίστοιχα ιδιαίτερη θεωρητική θεμελίωση και ανάλυση. Το άρθρο αυτό εστιάζει την προσοχή του σε πρόσφατες θεωρίες εκλογικών οικονομικών κύκλων, στα μεθοδολογικά τους υποστηλώματα και στην κριτική τους αποτίμηση.

Ο εκλογικός-οικονομικός κύκλος είναι απλή στην περιγραφή της διαδικασία. Συνδέει τη δημόσια οικονομική διαχείριση, συνηθέστερα την κατεύθυνση της δημοσιονομικής πολιτικής κρατικών εσόδων και δαπανών, με την εκλογική στρατηγική των κομμάτων που βρίσκονται στην εξουσία¹. Η λειτουργία ενός εκλογικού οικονομικού κύκλου σημαίνει, στην απλούστερη εκδοχή της, ότι παρατηρείται συστηματική δημοσιονομική επέκταση σε προεκλογικές περιόδους και, αντίστροφα, συστηματική δημοσιονομική συγκράτηση σε μετεκλογικές περιόδους. Το θεμελιώδες λογικό υπόβαθρο για την εμφάνιση ενός τέτοιου φαινομένου είναι η πρόταση-διαπίστωση ότι μια

1. Με αντίστοιχο τρόπο είναι δυνατό να χρησιμοποιηθούν σε συνδυασμό ή μεμονωμένα, η νομισματική πολιτική και άλλα εργαλεία πολιτικής του σύγχρονου παρεμβατικού κράτους.

επεκτατική δημοσιονομική πολιτική μπορεί να επιδαφιλεύει για ένα διάστημα ιδιωτικές ωφέλειες σε επαρκώς μεγάλες κοινωνικές ομάδες ώστε να επιδρά στο πιθανό αποτέλεσμα μιας επερχόμενης εκλογικής αναμέτρησης.

Προϋποθέσεις για μια θεωρητική κατανόηση του εκλογικού-οικονομικού κύκλου

Οι δύο βασικές προϋποθέσεις που απαιτούνται για την οικοδόμηση μιας θεωρητικής προσέγγισης του εκλογικού-δημοσιονομικού κύκλου είναι οι εξής: Πρώτον, πρέπει να υπάρχει ένα εξουσιαστικό μόρφωμα – το κράτος – το οποίο να διαθέτει μηχανισμούς και εργαλεία επηρεασμού της «οικονομικής κατάστασης» της κοινωνίας, τουλάχιστον σε βραχυπρόθεσμη βάση. Με «οικονομική κατάσταση» εννοείται εδώ το επίπεδο της οικονομικής δραστηριότητας και οι κοινωνικές-διανεμητικές του συνέπειες στους τομείς των εισοδημάτων, της ανεργίας, της αγοραστικής αξίας του χρήματος, της κατανάλωσης διαφόρων κοινωνικών στρωμάτων κ.ο.κ. Ασφαλώς, τα σύγχρονα κράτη τα οποία διαχειρίζονται τεράστιους οικονομικούς πόρους μέσα στο πλαίσιο των εθνικών τους οικονομιών, και τα οποία είναι σε θέση να μετέρχονται ποικίλες μεθόδους για τον επηρεασμό της οικονομικής δραστηριότητας και να επιδιώκουν μέσω διαφόρων πολιτικών τους ακόμη και αναδιανεμητικούς του πλούτου και του εισοδήματος στόχους, εκπληρώνουν καταφανώς αυτή την προϋπόθεση. Δεύτερον, και εκτός από το εξουσιαστικό μόρφωμα, πρέπει να υπάρχουν υποκείμενα τα οποία διαχειρίζονται τους κρατικούς οικονομικούς μηχανισμούς και πόρους και τα υποκείμενα αυτά πρέπει να υποκύπτουν σε κάποια μορφή αξιολόγησης-πίεσης από πλευράς του κοινωνικού συνόλου. Εάν η μορφή αξιολόγησης-πίεσης των υποκειμένων που διαχειρίζονται τους οικονομικούς μηχανισμούς και πόρους του κράτους είναι περιστασιακή, αθεσμοθέτητη και χρονικά απροσδιόριστη εκ των προτέρων, τότε είναι δύσκολο να στοιχειοθετηθεί κάποιο θεωρητι-

κό υπόβαθρο εκλογικού-δημοσιονομικού κύκλου. Εάν όμως η μορφή αξιολόγησης-πίεσης των υποκειμένων αυτών είναι θεσμοθετημένη και παρουσιάζει χρονική περιοδικότητα, τότε είναι δυνατόν (με την έννοια της αναγκαίας συνθήκης) να στοιχειοθετηθεί θεωρητικό υπόβαθρο του εκλογικού-δημοσιονομικού κύκλου, χωρίς βέβαια αυτό να σημαίνει ότι τέτοιος κύκλος θα εκδηλωθεί οπωσδήποτε.

Είναι πράγματι εμφανές ότι η θεσμική συγκρότηση της κλασικής κοινοβουλευτικής δημοκρατίας εκπληρώνει τις προϋποθέσεις για μια θεωρητική θεμελίωση εκλογικού-δημοσιονομικού κύκλου. Συγκεκριμένα, η κλασική κοινοβουλευτική δημοκρατία προβλέπει πλειοψηφικές αναθέσεις της διαχείρισης του κρατικού μηχανισμού μετά από εκλογικές αναμετρήσεις. Οι αναμετρήσεις αυτές αποτελούν διαδικασία αξιολόγησης-πίεσης προς τα υποκείμενα που διαχειρίζονται το κράτος και είναι επίσης χρονικά θεσμοθετημένες είτε ως σταθερά περιοδικές είτε ως υποκείμενες σε κάποιο ανώτατο χρονικό όριο για την επανάληψή τους. Η εκπλήρωση των βασικών προϋποθέσεων για την εμφάνιση εκλογικού-δημοσιονομικού κύκλου από τη θεσμική συγκρότηση της κλασικής κοινοβουλευτικής δημοκρατίας πρέπει ωστόσο να κατανοηθεί ως ικανοποίηση αναγκαίων αλλά όχι επαρκών συνθηκών για την εκδήλωση κυκλικών οικονομικών φαινομένων τα οποία να παρωθούνται από τη λειτουργία του πολιτικού συστήματος.

Η πρώτη προσέγγιση που στοιχειοθετήθηκε σε φιλοσοφική και μεθοδολογική αντιστοιχία με τη νεοκλασική μικροοικονομική θεωρία και που αποσκοπούσε στη διαφώτιση των οικονομικών φαινομένων τα οποία παρωθούνται από την εκλογική λειτουργία του πολιτικού συστήματος, πραγματοποιείται από τον Anthony Downs (1957/1990). Στην *Οικονομική θεωρία της δημοκρατίας* ο Downs σκιαγραφεί τρία βασικά χαρακτηριστικά που μπορούν να στηρίξουν την εκδήλωση του εκλογικού κύκλου. Το πρώτο είναι ότι όλα τα άτομα έχουν μεν ιδιωτικά συμφέροντα, υπάρχουν όμως πολιτικές οργανώσεις – τα κόμματα – που συγκροτούνται ως ομάδες ατόμων τα οποία συστρατεύονται σε κοινό στόχο. Ο στόχος αυτός είναι η εκλογική νίκη και η συνεπαγόμενη κατάληψη

της κρατικής εξουσίας. Η κατάληψη της κρατικής εξουσίας εκχωρεί το δικαίωμα στις πολιτικές αυτές οργανώσεις να σχεδιάζουν και να εφαρμόζουν πολιτική (π.χ. οικονομική πολιτική, κοινωνική πολιτική κ.λπ.). Με βάση αυτό το νοηματικό πλαίσιο, ο Downs διατυπώνει την πρόταση ότι τα κόμματα διαμορφώνουν προγράμματα για να επιτύχουν *μεγιστοποίηση των ψήφων* που απολαμβάνουν κατά τις εκλογές.

Το δεύτερο χαρακτηριστικό που διατυπώνει ο Downs για τη θεωρητική του κατασκευή είναι ότι τα άτομα που λειτουργούν στο σύστημα ως ψηφοφόροι ακολουθούν και αυτά *μεγιστοποιητική συμπεριφορά*: Κατευθύνουν την ψήφο τους σε εκείνο το κόμμα που με τις πολιτικές του θα οδηγήσει σε *μεγιστοποίηση της χρησιμότητας των ιδιωτικών τους ωφελειμάτων*. *Με άλλα λόγια, η ψηφοδοτική συμπεριφορά ορίζεται από την προσδοκία απολαβής ιδιωτικών ωφελειών.*

Το τρίτο χαρακτηριστικό που διατυπώνει ο Downs σχετίζεται με την ανάπτυξη ανταγωνισμού μεταξύ κομμάτων για τον προσπορισμό ψήφων. Ο ανταγωνισμός αυτός είναι παρόμοιος με τον ανταγωνισμό μεταξύ παραγωγών στο κλασικό μικροοικονομικό υπόδειγμα, με τη διαφορά ότι πρόκειται για ανταγωνισμό όχι παραγωγών προϊόντων αλλά παραγωγών ιδιωτικών ωφελειών μέσω της πολιτικής. Βασικό αποτέλεσμα αυτού του ανταγωνισμού είναι ότι *σε επιλογές που υποστηρίζονται από την πλειοψηφία των ψηφοφόρων, τα ανταγωνιζόμενα κόμματα υιοθετούν όμοιες προγραμματικές θέσεις και συμπεριφορές.*

Με βάση τα χαρακτηριστικά αυτά είναι δυνατόν να περιγράψει κανείς ένα θεωρητικό σύστημα κοινοβουλευτικής δημοκρατίας στο οποίο εκπληρούνται οι αναγκαίες αλλά και οι ικανές συνθήκες για την εκδήλωση του εκλογικού-οικονομικού κύκλου, με τις επαναλαμβανόμενες περιόδους του εξάρσεις και υφέσεις. Βέβαια, ο ίδιος ο Downs δεν προχώρησε στη στοιχειοθέτηση κυκλικής εκλογικής συμπεριφοράς διότι όλο το υπόδειγμα που κατασκευάζει διατηρεί στατικές προδιαγραφές. Περιγράφει δηλαδή τις προδιαγραφές των μεγιστοποιητικών συμπεριφορών χωρίς να τις συνθέτει στο επίπεδο της μακροοικονομικής-μακροπολιτικής λειτουργίας του συ-

στήματος ως συνόλου. Παρά ταύτα το θεωρητικό οικοδόμημα του Downs προσφέρει τις μικροοικονομικές-μικροπολιτικές θεμελιώσεις για μια πλήρη θεωρία του εκλογικού-οικονομικού κύκλου.

Είναι αξιοσημείωτο αναφορικά με τη θεωρητική συνεισφορά του Downs ότι το σύστημα οικονομικής θεωρίας της δημοκρατίας που κατασκευάζει αποτελεί σαφή προέκταση των ιδεών της νεοκλασικής μικροοικονομικής θεωρίας και οικοδομείται με βάση τις ίδιες μεθοδολογικές-φιλοσοφικές αρχές. Η προέκταση αυτή συνίσταται στην αναπαράσταση ενός κόσμου ο οποίος λειτουργεί ως σύνθεση και διαπλοκή διάφορων μεγιστοποιητικών συμπεριφορών αυτόνομων κοινωνικών υποκειμένων, η οποία οδηγεί τελικά το σύστημα σε κατάσταση ισορροπίας: έτσι, εκτός από τη μεγιστοποίηση της «ατομικής συνάρτησης χρησιμότητας» του καταναλωτή και τη «μεγιστοποίηση των κερδών» του παραγωγού, ενσωματώνεται μια ακόμη μεγιστοποιητική λειτουργία η οποία περιγράφει κατ' ουσίαν την πολιτική. Πρόκειται για τη μεγιστοποιητική συμπεριφορά των συλλογικών υποκειμένων (κομμάτων) που επιδιώκουν την κατάκτηση της κυβερνητικής εξουσίας. Η μεγιστοποιητική αυτή συμπεριφορά εστιάζεται φυσιολογικά στις εκλογικές αναμετρήσεις, εκκολάπτεται σε πλαίσιο εκλογικού ανταγωνισμού μεταξύ κομμάτων και αποβλέπει στην απολαβή του μέγιστου αριθμού ψήφων.

Είναι πρόδηλο ότι εύκολα θα μπορούσε κανείς να χαρακτηρίσει τον τύπο πολιτικής που προδιαγράφεται στο υπόδειγμα του Downs ως υπόδειγμα πολιτικού κυνισμού. Δηλαδή, ότι πρόκειται για ένα τύπο πολιτικής διαδικασίας στην οποία δεν υπεισέρχεται ούτε η αντίληψη του «γενικού συμφέροντος» ούτε ο ιδεολογικός προσανατολισμός σε διαφοροποιημένους κοινωνικούς χώρους, ανάγκες ή στόχους και αρχές, αλλά στην οποία λειτουργεί μόνον ο εκλογικός ψηφοληπτικός λογισμός. Πράγματι, ο διαφαινόμενος στο υπόδειγμα του Downs πολιτικός κυνισμός δεν είναι άλλος από τον κοινωνικό κυνισμό όλων των υποδειγμάτων της λειτουργίας της αγοράς στην παράδοση του Adam Smith, στα οποία η ορθολογική αναζήτηση του ατομικού συμφέροντος οριοθετεί κανόνες

συμπεριφοράς που καθαγιάζονται από την τελεολογική τους υπόσταση: δηλαδή από την πρόταση ότι εξισορροπώντας καταλήγουν σε κοινωνικά επιθυμητές ισορροπίες και γενική ευημερία.

Αναφορικά με το ζήτημα αυτό, και συγκεκριμένα σχετικά με τις συνέπειες της αναπαράστασης της πολιτικής ως (οιονεί) διαδικασίας ανταγωνιστικής αγοράς, ο Downs παραθέτει δύο επισημάνσεις οι οποίες είναι άκρως ενδιαφέρουσες για τη δυνατολογική ανάλυση των φαινομένων εκλογικού-οικονομικού κύκλου. Η πρώτη επισημάνση είναι ότι σε πλαίσιο πολιτικού και μάλιστα εκλογικού ανταγωνισμού θα τείνουν να εξαλείφονται εκείνες οι ιδεολογικές διαφορές μεταξύ των ανταγωνιστικών κομμάτων που συνδέονται με στοχεύσεις σε διαφορετικά τμήματα του πολιτικού φάσματος. Η επικράτηση αυτής της τάσης θα προέρχεται από την ανάγκη δελεασμού των ψηφοφόρων που τοποθετούνται στο «κέντρο» του φάσματος το οποίο περιλαμβάνει και σημασιοδοτεί τις ιδεολογικές και κοινωνικές αναφορές των ανταγωνιστικών κομμάτων. Το αποτέλεσμα αυτής της τάσης θα είναι μια ομογενοποίηση των προγραμμάτων και πιθανότατα μια εξομάλυνση των ιδεολογικών διαφορών. Χωρίς βέβαια να διατυπώνεται το συμπέρασμα από τον ίδιο τον Downs, ο οποίος όπως αναφέραμε δεν ασχολείται με το φαινόμενο του εκλογικού-οικονομικού κύκλου καθαυτό, είναι σαφές ότι η προγραμματική και η ιδεολογική ομογενοποίηση των κομμάτων μέσα από τη διαδικασία του εκλογικού ανταγωνισμού αποτελούν βασικό δομικό στοιχείο για την εμφάνιση εκλογικών-οικονομικών κύκλων. Ύπαρξη κύκλων σημαίνει επανάληψη και η επανάληψη απαιτεί στοιχειώδη ομοιογένεια συμπεριφοράς από τα εκάστοτε κυβερνώντα κόμματα. Η ομοιογένεια αυτή εκπορεύεται από μεγιστοποιητικές των ψήφων επιλογές και υποστηρίζεται από την προγραμματική και ιδεολογική ομογενοποίηση των κομμάτων.

Η δεύτερη ενδιαφέρουσα επισημάνση του Downs σχετίζεται με τη λειτουργία της ιδεολογίας, όχι ως οριοθετικού μηχανισμού ενεργειών στο πολιτικο-κοινωνικό φάσμα, αλλά ως μηχανισμού προγραμματικής συνέπειας και αξιοπιστίας

των κομμάτων. Πράγματι, η οπτική του Downs περιγράφει τα κόμματα ως ανταγωνιστικούς παραγωγούς ιδιωτικών ωφελημάτων μέσω της πολιτικής. Είναι όμως αυταπόδεικτο ότι κάθε παραγωγός ο οποίος επιθυμεί να διατηρεί και να ασφαλίζει την πελατεία του πασχίζει να προσφέρει τα αγαθά και τις υπηρεσίες που υπόσχεται, έγκαιρα και σε επαρκή ποιότητα. Κατά τον ίδιο τρόπο και τα κόμματα – και μάλιστα αυτά περισσότερο, δεδομένου ότι ως παραγωγοί χρησιμοποιούν «άυλους» και «διάχυτους» συντελεστές παραγωγής – επιθυμούν να υπερασπίζονται την καλή τους φήμη, επιδεικνύοντας συνέπεια μεταξύ λόγων και έργων και τηρώντας τις προεκλογικές τους υποσχέσεις. Όπως χαρακτηριστικά αναφέρει ο Downs, μακροπρόθεσμα ο οικονομικότερος τρόπος για να επικοινωνείς αξιόπιστα είναι να είσαι πάντοτε ειλικρινής². Η δεύτερη αυτή επισήμανση ως προς το ρόλο της ιδεολογίας οδηγεί σε αντίθετη κατεύθυνση από την πρώτη ως προς τη δυνατότητα εμφάνισης φαινομένων εκλογικού-οικονομικού κύκλου. Ενώ δηλαδή η προγραμματική ομογενοποίηση των ανταγωνιστικών κομμάτων εμφανίζεται ως υποστήλωμα της δυνατότητας συγκρότησης εκλογικών κυκλικών συμπεριφορών, η συνέπεια μεταξύ λόγων και έργων φαίνεται αντίθετα να εξωθεί σε ευθυγράμμιση προεκλογικών υποσχέσεων και μετεκλογικών πρακτικών. Φαίνεται δηλαδή να αναιρεί τη βασική εκείνη ασυνέπεια που αποτελεί και αυτή, κατά την άποψή μας, δομικό στοιχείο του εκλογικού-οικονομικού κύκλου. Η κάθε προεκλογική δημοσιονομική επέκταση η οποία προσφέρει ιδιωτικά ωφελήματα με στόχο τον προσπορισμό ψήφων θα έχανε πιθανώς την εμβέλειά της ως μεγιστοποιητική της ψηφοληψίας ενέργεια αν ήταν εκ των προτέρων γνωστό ότι μετεκλογικά η επέκταση θα δώσει αναπόφευκτα τη θέση της σε συρρίκνωση και ότι τα όποια προεκλογικά ωφελήματα αποτελούσαν παροδική μορφή δωροδοκίας. Επομένως σε ένα πλαίσιο που προάγει τη συνέπεια λόγων και έργων – δηλαδή την προσήλωση μετεκλογικών πρακτικών σε προεκλο-

2. Βλ. Downs (1975) σσ. 108-109.

γικές εξαγγελίες – οι δυνατότητες εκδήλωσης εκλογικών-οικονομικών κύκλων υποχωρούν δραστικά.

Υπάρχει όμως και ένα διαφορετικό λογικό ενδεχόμενο. Αν οι μεγιστοποιητικές ενέργειες δημοσιονομικής επέκτασης σε προεκλογικές περιόδους παραμείνουν στο πεδίο του πολιτικού παιχνιδιού, τότε είναι δυνατόν η ταυτόχρονη επιδίωξη αξιοπιστίας να οδηγεί σε επαρκή προσήλωση μετεκλογικής πρακτικής σε προεκλογικές εξαγγελίες ώστε, αντί να εξαλείφεται ο κύκλος, να μετατρέπεται σε διευρυνόμενη κυκλική ανέλιξη, δηλαδή σε ένα κύκλο που συνεχώς κινείται ανοδικά και τελικά αποσταθεροποιείται. Σε αυτό το ενδεχόμενο και στο γενικότερο πρόβλημα που οριοθετεί, δηλαδή το πρόβλημα της αποσταθεροποίησης ενός εκλογικού-οικονομικού κύκλου, θα επανέλθουμε αναγκαστικά παρακάτω, αφού παρουσιάσουμε πρώτα το βασικό οικονομικό υπόδειγμα του κύκλου.

Το υπόδειγμα Nordhaus και οι επικριτές του

Η αξιοποίηση της θεωρητικής κατασκευής του Downs για την απευθείας στοιχειοθέτηση του εκλογικού-οικονομικού κύκλου οφείλεται στον William Nordhaus (1975). Το υπόδειγμα που παρουσίασε αποτελεί το «υπόδειγμα-τύπο» και έχει ασκήσει μεγάλη επίδραση στις μεταγενέστερες αναλύσεις του πολιτικού κύκλου από οικονομολόγους³. Υιοθετώντας τις βασικές αρχές του έργου του Downs, ο Nordhaus προσθέτει ή διαφοροποιεί ορισμένα στοιχεία του πρότερου υποδείγματος για να φτάσει στην συγκρότηση κυκλικών φαινομένων. Εξειδικεύοντας την τοποθέτηση του Downs σχετικά με τις επιλογές των ψηφοφόρων για παράδειγμα, ο Nordhaus υποθέτει ότι η ψηφοδοτική προτίμηση εξαρτάται από εισοδηματικές εξελίξεις. Έτσι, οι ψηφοφόροι κρίνουν το κυβερνών κόμμα ανάλογα με τη μεταβολή των εισοδημάτων τους που σημειώθηκε

3. Βλ. για παράδειγμα MacRae (1977), Tufte (1978), Soh (1986), Cargill και Hutchison (1991) και Sheffrin (1989).

κατά τη διάρκεια της θητείας του κόμματος αυτού στην κυβέρνηση. Αν η μεταβολή υπερβαίνει τις πρότερες προσδοκίες τους τότε ψηφίζουν για να επαναφέρουν το κόμμα που κυβερνά στην εξουσία. Αν η μεταβολή υστερεί των προσδοκιών τους τότε ψηφίζουν το αντιπολιτευόμενο κόμμα. Ο Nordhaus εισάγει επίσης ένα μακρο-οικονομικό υπόβαθρο επικαλούμενος τη γνωστή καμπύλη Philips, σύμφωνα με την οποία επικρατεί στην οικονομία μια αντίστροφη σχέση πληθωρισμού και ανεργίας.

Η συμπεριφορά του οικονομικού-πολιτικού συστήματος που παρουσιάζει ο Nordhaus έχει δύο βασικά γνωρίσματα που μας ενδιαφέρουν. Το πρώτο είναι ότι ως προς τη μακροπρόθεσμη πορεία τους τα δημοκρατικά καθεστώτα à la Nordhaus θα καταλήγουν συστηματικά σε μακροοικονομική ισορροπία με υψηλότερο πληθωρισμό αλλά χαμηλότερη ανεργία από το «κοινωνικά άριστο» επίπεδο. Το δεύτερο είναι ότι ως προς τη βραχυπρόθεσμη συμπεριφορά τους στα δημοκρατικά καθεστώτα à la Nordhaus, τα κυβερνώντα κόμματα θα υιοθετούν αμέσως μετά τις εκλογές πολιτικές υψηλότερης ανεργίας ώστε να καταπολεμούν τον πληθωρισμό, ενώ καθώς πλησιάζει η προεκλογική περίοδος οι επιλογές οικονομικής πολιτικής θα τρέπονται όλο περισσότερο προς λύσεις χαμηλότερης ανεργίας αλλά υψηλότερου βέβαια πληθωρισμού. Άρα θα παρατηρείται μια εναλλαγή περιοριστικής και επεκτατικής πολιτικής ανάλογα με τη χρονική περιοδικότητα των εκλογικών αναμετρήσεων. Αυτός είναι ο χαρακτήρας του εκλογικού-οικονομικού κύκλου κατά την εκδοχή του Nordhaus.

Η συνεισφορά του υποδείγματος Nordhaus υπήρξε πολλαπλή. Εκτός από την εξαγωγή μιας συνεκτικής θεωρίας η οποία, με αφετηρία τις αρχές του Downs, περιέγραφε ένα μακροοικονομικό σύστημα με κυκλική συμπεριφορά εκλογικής έμπνευσης και προέλευσης, το υπόδειγμα προσέφερε και μια γενικότερη υπηρεσία στη νεοκλασική οικονομική θεωρία: δίδαξε ένα τρόπο ενσωμάτωσης της λειτουργίας του κράτους στην οικονομική ανάλυση ισορροπίας. Με τον τρόπο αυτό ανταποκρίθηκε σε μια από τις πιο σοβαρές κριτικές που για χρόνια διατυπωνόταν κατά της νεοκλασικής οικονομικής θεω-

ρίας, δηλαδή ότι παρέπεμπε στο κράτος ως εάν αυτό αποτελούσε εξωγενή (αλλά όχι ουδέτερο) παράγοντα του οικονομικού συστήματος. Πράγματι με το υπόδειγμα Nordhaus γίνεται ένα πρώτο και σημαντικό βήμα στη θεωρητική αναπαράσταση μιας αγοραίας οικονομίας στην οποία το κράτος αποκτά ενδογενή ρόλο και η οικονομική πολιτική ανάγεται σε εσωτερικευμένη λειτουργία του συστήματος, κατά την έννοια ότι οι διαχειριστές του κρατικού μηχανισμού λειτουργούν μεγιστοποιητικά για να πετύχουν κάποια προσδιορισμένη ανταπόκριση από την κοινωνία των καταναλωτών-ψηφοφόρων.

Το υπόδειγμα Nordhaus βρήκε ασφαλώς πολλούς μιμητές και συνεχιστές στο πεδίο της οικονομικής επιστήμης, αντιμετώπισε όμως και ορισμένες σοβαρές κριτικές. Πολλές από τις κριτικές αυτές στηρίχθηκαν σε περιορισμένη ή αμφίβολη εμπειρική επικύρωση των συγκεκριμένων φαινομένων που προέβλεπε το υπόδειγμα, αναφορικά λόγου χάριν προς την εναλλαγή επιπέδων πληθωρισμού και ανεργίας στη διάρκεια του διαστήματος μεταξύ εκλογικών αναμετρήσεων στις ΗΠΑ ή σε άλλες χώρες⁴. Η εμπειρική ανικανότητα του υποδείγματος πιθανότατα οφείλεται κατά μεγάλο μέρος στις αδυναμίες του πρότερου υποδείγματος της καμπύλης Phillips το οποίο υιοθετεί ως παραδεδεγμένο στοιχείο της κατασκευής του ο Nordhaus. Ωστόσο, η ανικανότητα αυτή αποτέλεσε παρότρυνση για την κριτική και τη διακρίβωση ορισμένων θεωρητικών αδυναμιών του υποδείγματος, μέσα στα πλαίσια πάντοτε της νεοκλασικής αντίληψης της οικονομικής θεωρίας. Δύο είναι οι κύριες θεωρητικές αδυναμίες που επισημαίνονται. Η πρώτη, που βρίσκει την πιο καθαρή της διατύπωση από τους Alesina και Sachs (1988), επισημαίνει τους περιορισμούς που επέρχονται από την αξιωματική παραδοχή του Nordhaus ότι δεν υπάρχει διαφοροποίηση μεταξύ κομματικών προγραμμάτων και θέσεων. Υπενθυμίζεται ότι στην παλαιότερη θεώρηση του Downs η ομογενοποίηση των ανταγωνιστικών κομμάτων εμφανιζόταν ως τάση, ενώ ο Nordhaus την εκλαμβάνει ως

4. Βλ. για παράδειγμα McCallum (1978), Paldam (1978).

τετελεσμένη συνθήκη. Οι Alesina και Sachs αντίθετα θεωρούν ότι είναι εμπειρικά πιο εύλογο να θεωρείται ότι παραμένουν διαφοροποιήσεις «προτιμήσεων» μεταξύ κομμάτων σύμφωνα με τις οποίες, για παράδειγμα, ένα κόμμα θα είναι γνωστό ότι προτιμά περισσότερο επεκτατική οικονομική πολιτική διότι έχει χαμηλότερη ανοχή για την ανεργία, από όση κάποιο άλλο κόμμα το οποίο μπορεί να ρέπει προς περισσότερο περιοριστικές επιλογές οικονομικής πολιτικής. Όπως καταδεικνύουν οι συγγραφείς αυτοί, υπό συνθήκες τέτοιας προγραμματικής διαφοροποίησης των κομμάτων και υπό τον όρο ότι οι ψηφοφόροι γνωρίζουν τις προγραμματικές διαφορές, η δυνατότητα εμφάνισης εκλογικού-οικονομικού κύκλου ουσιαστικά ακυρώνεται ως θεωρητικό ενδεχόμενο. Αντ' αυτής προκύπτει μόνον μετεκλογική διαφοροποίηση οικονομικών αποτελεσμάτων ανάλογα με το αν τελικά εκλέγεται το «επεκτατικό» ή το «περιοριστικό» κόμμα.

Η δεύτερη θεωρητική αδυναμία του υποδείγματος Nordhaus που επισημαίνεται με τη μεγαλύτερη σαφήνεια από τους Rogoff και Sibert (1988), καθώς και αργότερα από τους Rogoff (1990) και Persson και Tabellini (1990), εστιάζεται στην παραδοχή «μυωπικών προσδοκιών» από πλευράς ψηφοφόρων. Η παραδοχή αυτή αποτελεί θεμελιώδες συστατικό της, κατά Nordhaus, θεωρητικής δυνατότητας να εκδηλώνεται συστηματικά και κατ' επανάληψη ο εκλογικός-οικονομικός κύκλος. Η κριτική αυτής της παραδοχής μπορεί να εκπορευθεί από την απλή και εύλογη υπόθεση ότι οι ψηφοφόροι διαθέτουν μνήμη και ότι διδάσκονται από τις εμπειρίες τους. Στη συγκεκριμένη όμως περίπτωση των συγγραφέων που αναφέρθηκαν, η κριτική αντιπαράθεση προς το υπόδειγμα Nordhaus προσανατολίζεται προς την υιοθέτηση μιας αυστηρής (και δογματικής ομολογουμένως) αντιπαραδοχής: της αντιπαραδοχής των «ορθολογικών προσδοκιών». Στο υπόδειγμα Nordhaus οι ψηφοφόροι δεν γνωρίζουν τους μηχανισμούς της οικονομίας και παρασύρονται σε ψηφοδοτικές προτιμήσεις από πρόσκαιρες επεκτατικές πολιτικές σε προεκλογική περίοδο. Αντίθετα, οι ψηφοφόροι που διαθέτουν «ορθολογικές προσδοκίες» γνωρίζουν τους μηχανισμούς της οικονομίας και προσδιορίζουν

την εκλογική τους συμπεριφορά ανάλογα με τις πραγματικές ωφέλειες που προσδοκούν από την υλοποίηση του προγράμματος του ενός ή του άλλου κόμματος. Στην περίπτωση αυτή, η δυνατότητα εμφάνισης εκλογικών-οικονομικών κύκλων αναιρείται, αλλά παραμένει δυνατή η εμφάνιση κύκλων στα εργαλεία οικονομικής πολιτικής, δηλαδή στη νομισματική πολιτική και τον προϋπολογισμό.

Πέρα από το ζήτημα της εμπειρικής εγκυρότητας του υποδείγματος Nordhaus και των μεταγενέστερων υποδειγμάτων των επιγόνων αλλά και των επικριτών του στη μία ή στην άλλη χώρα, το κυριότερο ίσως σημείο αυτού του τύπου υποδειγμάτων που μπορεί να προσελκύσει κριτική επανεξέταση είναι το εξής: Η εκδήλωση του εκλογικού κύκλου à la Nordhaus προέρχεται θεωρητικά από μια συγκεκριμένη αναπαράσταση της πολιτικής συμπεριφοράς. Η αναπαράσταση αυτή, που όπως καταδείξαμε έλκει την καταγωγή της από το παλαιότερο υπόδειγμα του Downs, εξισώνει την πολιτική συμπεριφορά των ατόμων με την εκλογική προτίμηση και την ψηφοδοσία. Συρρικνώνει δηλαδή τους διάλους επικοινωνίας και πίεσης μεταξύ των πολιτών και των διαχειριστών του κρατικού μηχανισμού μόνον στην ψηφοδοτική λειτουργία και στους χρόνους διεξαγωγής της λειτουργίας αυτής, δηλαδή τους χρόνους των εκλογών. Ενώ όμως είναι αδιαμφισβήτητο ότι με τις εκλογές επιτελείται μια κορυφαία και κρίσιμη λειτουργία της δημοκρατίας, είναι επίσης αδιαμφισβήτητο ότι εκείνοι οι διάυλοι επικοινωνίας, πίεσης και πολιτικής ανταπόκρισης που συνδέουν την κοινωνική βάση με τους διαχειριστές της εξουσίας είναι πολλαπλοί και συνεχίζουν να λειτουργούν και κατά τα διαστήματα μεταξύ εκλογικών αναμετρήσεων. Άρα η επικοινωνία μεταξύ κοινωνικής βάσης και διαχειριστών του κρατικού μηχανισμού δεν είναι «στιγμιαία» ούτε παγιδεύεται χρονικά στις συγκεκριμένες στιγμές της εκλογικής αναμέτρησης, μολονότι κατά τις στιγμές εκείνες κορυφώνεται πράγματι μια μορφή μαζικής και καθολικής επικοινωνίας δια της ψηφοδοσίας. Είναι επόμενο ότι η αγνόηση των μηχανισμών πολιτικής επικοινωνίας και πίεσης στο μεταξύ των εκλογικών αναμετρήσεων διάστημα δημιουργεί γενικό θεωρητικό κενό, αλλά

και ειδικότερο πρόβλημα ερμηνείας συγκεκριμένων πτυχών του εκλογικού κύκλου.

Το γενικό θεωρητικό κενό συνίσταται στο ότι η αγνόηση αυτών των μηχανισμών τελικά ισοδυναμεί με παραγραφή της ουσίας του πολιτικού γίγνεσθαι. Η ουσία του πολιτικού γίγνεσθαι εδράζεται στη συνεχή και αδιάλειπτη επικοινωνία μεταξύ ανταγωνιστικών πολιτικών δυνάμεων, μεταξύ «βάσης» και «κορυφών» στο εσωτερικό των κομμάτων, μεταξύ φορέων προσδοκιών και φορέων υλοποίησης της οικονομικής πολιτικής, μεταξύ, τέλος, μορφωμάτων υπεράσπισης ειδικών ή γενικών συμφερόντων. Αυτή η επικοινωνία και η αλληλεπίδραση εκτυλίσσονται διαρκώς και οδηγούν σε προσαρμογές, επιβραδύνσεις ή επιταχύνσεις, ακόμη και ακυρώσεις λόγω αντιστάσεων, κάποιων δεδηλωμένων ή σιωπηρών στόχων οικονομικής πολιτικής. Τελικά δηλαδή, η απόπειρα κάθε κυβερνώντος κόμματος να μορφοποιήσει θέσεις και πρόγραμμα έτσι ώστε να κερδίσει τις επόμενες εκλογές δεν υλοποιείται εν κενώ και de novo σε κάθε άμεσα προεκλογική περίοδο. Τροφοδοτείται και ανακαλύπτει τα όριά της μέσω της διαδικασίας της πολιτικής που εκτυλίσσεται σε όλο το μεσοδιάστημα των εκλογικών αναμετρήσεων.

Αν αποτελεί θεμιτή κριτική η επισήμανση ότι οι ψηφοφόροι διαθέτουν μνήμη και διδάσκονται από την πείρα τους, αποτελεί εξίσου και ίσως περισσότερο θεμιτή κριτική η επισήμανση ότι τα κόμματα διδάσκονται από την πείρα τους, και μάλιστα την πείρα εκείνη που συνδέεται με περιόδους άσκησης της εξουσίας κατά τις οποίες παγιώνονται σχέσεις και ποικίλες διασυνδέσεις των κομμάτων με κοινωνικές ομάδες και συμφέροντα. Η κριτική αυτή επισήμανση προσδίδει ακόμη μεγαλύτερο βάρος στη διαδικασία της πολιτικής που εκτυλίσσεται στο μεσοδιάστημα των εκλογικών αναμετρήσεων.

Η αυτορρύθμιση του εκλογικού κύκλου:

Πρώτες επισημάνσεις και θεωρητικά αιτήματα

Το ειδικότερο πρόβλημα ερμηνείας του εκλογικού κύκλου το οποίο ανακύπτει από την αγνόηση του πολιτικού γίνεσθαι είναι εκείνο το τμήμα του θεωρητικού αιτήματος που σχετίζεται με την ύπαρξη ή την απουσία αυτορρυθμιστικών ιδιοτήτων στην εξέλιξη του εκλογικού κύκλου. Σημειώνεται εμφαντικά εδώ ότι το πρόβλημα των αυτορρυθμιστικών ιδιοτήτων του εκλογικού κύκλου συνδέεται πρακτικά με την εμφάνιση σταθερότητας ή αποσταθεροποίησης του κύκλου σε κάθε επανάληψή του. Το ζήτημα είναι φλέγον από πρακτική άποψη βέβαια γιατί λόγου χάριν ο ελληνικός εκλογικός-δημοσιονομικός κύκλος εκδηλώνει έντονα χαρακτηριστικά αποσταθεροποίησης κατά την μεταδικτατορική περίοδο. Είναι όμως επίσης σημαντικό από θεωρητική άποψη. Είναι αυταπόδεικτο ότι ο εκλογικός κύκλος είναι σύνθετο φαινόμενο το οποίο συνδυάζει κίνητρα, μέσα και ανταγωνισμούς σε δύο σφαίρες του κοινωνικού γίνεσθαι, την πολιτική και την οικονομία. Οι ανθρώπινες ενέργειες, οι σχεδιασμοί και τελικά οι εξελίξεις στις δύο αυτές σφαίρες δεν διέπονται κατ' ανάγκη ούτε από την ίδια λογική, ούτε από την ίδια ηθική, ούτε καν από ομοιάζουσες στοχοθεσίες. Στο μέτρο λοιπόν που το φαινόμενο του εκλογικού κύκλου τροφοδοτείται από στρατηγικές που εκκολάπτονται με βάση τη λογική ή την ηθική της μιας σφαίρας, δεν είναι αναγκαίο ότι θα εμπεριέχει εσωτερικευμένους αυτορρυθμιστικούς μηχανισμούς που θα ενεργοποιούνται από το εάν τα αποτελέσματά του στην άλλη σφαίρα προσεγγίζουν (ή ακόμη ξεπερνούν) κάποια όρια. Είναι επομένως θεμιτή η δυνατότητα από αυτή και μόνη τη θεωρητική αναγνώριση να λειτουργεί ο εκλογικός κύκλος αποσταθεροποιητικά, δηλαδή να μην αυτορρυθμίζεται αλλά να διογκώνεται με βάση κάποιους «κανόνες» πολιτικής συμπεριφοράς και να μεταδίδει αύξουσες διαταραχές στο οικονομικό σύστημα, παραβιάζοντας τους «κανόνες» που διέπουν το τελευταίο.

Δεδομένου ότι σε όλα τα υποδείγματα μικροοικονομικής έμπνευσης του εκλογικού κύκλου, η κυκλική κίνηση δεν είναι συσσωματωμένη στην κλασική λειτουργία της αγοράς, θεωρείται ότι αυτή η κίνηση εκπορεύεται από συμπεριφορές που εκτυλίσσονται σε εξω-οικονομικούς χώρους του κοινωνικού γίγνεσθαι⁵. Επομένως δεν προκύπτει καν ως θεωρητικό αίτημα το πρόβλημα της αυτορρύθμισης του κύκλου μέσω του μηχανισμού της αγοράς, αφού το πρόβλημα αυτό ανάγεται εξ υπαρχής σε άλλου είδους «βούληση», δηλαδή την πολιτική βούληση των εκάστοτε κυβερνώντων πολιτικών σχηματισμών. Πράγματι ο εκλογικός κύκλος τόσο στο υπόδειγμα Nordhaus, όσο και σε μεταγενέστερα υποδείγματα της ίδιας νοοτροπίας, εμφανίζεται αυτορρυθμιζόμενος. Αυτό συμβαίνει διότι μετά από κάθε εκλογική αναμέτρηση το μακροοικονομικό μείγμα πολιτικής που οριοθετείται από τη δεδομένη καμπύλη Phillips επανέρχεται σταδιακά σε λιγότερο επεκτατικές επιλογές οι οποίες ακυρώνουν τελικά εξ ολοκλήρου την προεκλογική επέκταση. Με άλλα λόγια η προεκλογική επέκταση και οι μακροοικονομικές της συνέπειες εμφανίζονται αφενός ως πλήρως αναστρέψιμες και αφετέρου ως πράγματι αναστρεφόμενες από το εκάστοτε κυβερνών κόμμα μετά την λήξη του προεκλογικού αγώνα. Και αυτά συμβαίνουν με τη σειρά τους διότι στη θεωρητική οπτική που τα αναδεικνύει, οι διαχειριστές της οικονομικής πολιτικής δεν αντιμετωπίζουν άλλες δεσμεύσεις, πιέσεις ή περιορισμούς που να παρεμποδίζουν τη μακροοικονομική συστολή στο μεσοδιάστημα μέχρι τις επόμενες εκλογές. Η παραδοχή ελευθερίας επιλογής μακροοικονομικής πολιτικής μετά τις εκλογές προκύπτει από την απλούστευση που θέλει αποκλειστικό δίαυλο επικοινωνίας και πίεσης ακριβώς τις ψηφοφορίες, και που επομένως αναπαριστά ως τον κίνδυνο που αντιμετωπίζουν οι διαχειριστές της οικονομικής

5. Στα υποδείγματα του Downs, του Nordhaus και άλλων μεταγενέστερων αναλυτών του εκλογικού κύκλου αυτό είναι σαφές από την κοινή μεθοδολογική επιλογή διακριτών συναρτήσεων πολιτικής χρησιμότητας σε αντιδιαστολή με τη διατύπωση των κλασικών συναρτήσεων καταναλωτικής χρησιμότητας που διέπουν τις αποφάσεις του homo economicus στη νεοκλασική οικονομική θεωρία.

πολιτικής το ενδεχόμενο διαρροής ψήφων ακριβώς και μόνον κατά τη στιγμή της εκλογικής αναμέτρησης. Με άλλα λόγια, αποκλειστικός ρυθμιστής της πολιτικής «βούλησης» που κινητοποιεί και τις κυκλικές πολιτικές είναι η επιθυμία (και η στόχευση) της μέγιστης ψηφοληψίας που όμως αναρριπίζονται μόνον κατά τις άμεσα προεκλογικές περιόδους, ενώ αμέσως μετά ακολουθείται μια αντίστροφη πορεία... μετάνοιας και επαρκώς ισχυρής περισυλλογής ώστε τελικά να αποβαίνει σταθερή η επενέργεια του κύκλου⁶. Η απλούστευση αυτή καταλήγει να μετατρέπει το ζήτημα των αυτορρυθμιστικών ιδιοτήτων του εκλογικού κύκλου σε εξωγενές χαρακτηριστικό που ανάγεται στο χαρακτήρα ή την υπευθυνότητα των ανθρώπων που ασχολούνται με την πολιτική. Μια τέτοια άποψη όμως κρίνεται ανεπαρκής γιατί δεν διαφωτίζει τις ίδιες τις δυναμικές των πολιτικών συμφερόντων που μπορεί να οδηγούν σε σταθερότητα ή αποσταθεροποίηση του εκλογικού κύκλου και της οικονομίας που τον υφίσταται.

Μία τουλάχιστον κριτική των νεοκλασικών υποδειγμάτων à la Nordhaus για τις υπεραπλουστεύσεις που διαπράττουν στον τομέα της αναπαράστασης της πολιτικής συμπεριφοράς έχει μεταξύ άλλων διατυπωθεί από τον Frey (1980), ο οποίος προτρέπει να ενσωματωθούν στη θεωρητική θεμελίωση και την ερμηνεία των εκλογικών κύκλων τα συμπεράσματα και οι παρατηρήσεις «μη ορθόδοξων» οικονομικών θεωρητικών όπως π.χ. ο John Kenneth Galbraith ή ο Albert Hirschman. Η παρατήρηση είναι σημαντική διότι πράγματι η «ανορθοδοξία» των οικονομολόγων της κατηγορίας που αναφέρει ο Frey έγκειται ακριβώς στο ότι αφιερώνουν ιδιαίτερη έμφαση στο έργο τους για να αναδείξουν το ρόλο ομάδων πίεσης, ελέγχου και πολιτικής επιρροής στη συγκρότηση του οικονομικού γίγνεσθαι και στη κατανόηση της κίνησης της οικονομίας.

Ο σημαντικότερος ίσως προπομπός των «μη ορθόδοξων» οικονομικών θεωρητικών που δίνουν έμφαση στο ρόλο των

6. Για την προσομοίωση των φαινομένων προεκλογικής επέκτασης και μετεκλογικής συστολής με κύκλους «κραιπάλης και μετάνοιας» που ευτελίζουν τελικά την κρατική αξιοπιστία βλ. και S. Thomadakis - D. Seremetis (1992), σσ. 211-215.

ομάδων πίεσης, ελέγχου και πολιτικής επιρροής στην κίνηση της οικονομίας είναι ο Michael Kalecki. Πρέπει να υπενθυμίσουμε εδώ ότι στην εξέλιξη της οικονομικής σκέψης στη μαρξιστική παράδοση, τα γενικά κυκλικά φαινόμενα στην καπιταλιστική οικονομία αποτελούσαν πάντοτε αντικείμενο ιδιαίτερης προσοχής. Δεν είναι επομένως ούτε απροσδόκητο ούτε δυσεξήγητο ότι στο έργο ενός οικονομολόγου που εργαζόταν μέσα στη μαρξιστική παράδοση πρωτοεμφανίζεται η αντίληψη και του «πολιτικού κύκλου». Πράγματι σε μια κλασική συνεισφορά του ο Kalecki (1943) παρουσίασε μια θεωρητική άποψη για τον οικονομικό κύκλο που ενσωμάτωνε ως θεμελιώδες λειτουργικό στοιχείο την πολιτική πίεση συγκεκριμένων ομάδων συμφερόντων, και μάλιστα συμφερόντων ταξικά συγκροτημένων.

Σε μια εποχή που είχε ήδη γίνει αποδεκτή η αρχή της κεϋνσιανής οικονομικής αντίληψης ότι το κράτος μπορεί να επιτυγχάνει πλήρη απασχόληση επιλέγοντας κατάλληλη οικονομική πολιτική δημοσίων δαπανών, ο Kalecki μελετούσε το θεωρητικό ενδεχόμενο να εξαλειφθούν ολότελα οι κυκλικές διακυμάνσεις από την οικονομία και να καταπολεμηθεί μόνιμα η ανεργία μέσω της άσκησης της δημοσιονομικής και νομισματικής πολιτικής. Το θεωρητικό αυτό ενδεχόμενο όμως προσέκρουε κατά τον Kalecki σε βασικά χαρακτηριστικά της «καπιταλιστικής δημοκρατίας». Οι συνθήκες παρατεταμένης οικονομικής ύφεσης και υψηλής ανεργίας δημιουργούν πράγματι πολιτική πίεση κυρίως από τις μάζες των εργαζομένων ή των ανέργων, αλλά και από άλλα κοινωνικά στρώματα, για επεκτατικές κρατικές πολιτικές που οδηγούν σε ανάκαμψη. Αντίθετα, οι συνθήκες παρατεταμένης πλήρους απασχόλησης προκαλούν την πολιτική επέμβαση και άσκηση επιρροής από τους εκπροσώπους του κεφαλαίου, τους «καπετάνιους της βιομηχανίας» όπως τους αποκαλεί χαρακτηριστικά ο Kalecki. Αυτοί γνωρίζουν ότι όταν παρατείνονται οι συνθήκες πλήρους απασχόλησης η εργατική τάξη «παίρνει αέρα» και ότι απαιτούνται συνθήκες ύφεσης και ανεργίας για να συννετισθούν και να ανατραπούν οι εργατικές διεκδικήσεις. Παρεμβαίνουν λοιπόν για να ανατρέψουν την κρατική πολιτική πλήρους

απασχόλησης, επικαλούμενοι μάλιστα κανόνες και θεωρίες δημοσιονομικής ορθοδοξίας, την ανάγκη ισοσκέλισης του προϋπολογισμού κ.ο.κ.⁷. Μέσα από την επενέργεια αυτών των πολιτικών μηχανισμών αναδύεται η εκδήλωση του πολιτικού κύκλου, κατά τον Kalecki.

Είναι φανερό ότι με αυτή τη θεωρητική βάση των κυκλικών φαινομένων που επεξεργάσθηκε, ο Kalecki αποδεχόταν μεν εξω-οικονομικούς προσδιορισμούς στην κυκλική κίνηση της οικονομίας, αλλά εμπλούτιζε το οικοδόμημά του με στοιχεία πολιτικής επιρροής και πίεσης – λόγου χάριν από τους κεφαλαιοκράτες προς το κράτος – των οποίων η λειτουργία δεν διαμεσολαβείται από εκλογικές αναμετρήσεις. Με άλλα λόγια, οι πολιτικές δράσεις των εκπροσώπων του κεφαλαίου ή και των ανέργων κινητοποιούνται στο σύστημα του Kalecki από την ίδια τη φάση της οικονομίας (ύφεση ή πλήρης απασχόληση) και όχι από τη φάση της πολιτικής (μετεκλογική ή προεκλογική περίοδος). Επομένως, η θεωρητική κατασκευή του Kalecki παραπέμπει σε εκείνες τις διαδικασίες και τους μηχανισμούς της πολιτικής που λειτουργούν και εξελίσσονται όχι κατά τη στιγμή της εκλογικής αναμέτρησης, ούτε καν σε αναφορά με αυτήν, αλλά μάλλον κατά τα διαστήματα που μεσολαβούν και που αγκαλιάζουν το μέγιστο χρονικό-ιστορικό διάστημα του κοινωνικού γίνεσθαι. Πρόκειται ακριβώς για το στοιχείο το οποίο απουσιάζει από τα νεότερα, νεοκλασικής έμπνευσης υποδείγματα του «πολιτικού κύκλου», τα οποία επικεντρώνουν την προσοχή στα εκλογικά περιστατικά και μετατοπίζουν τη θεωρητική τους εστίαση στην εκδοχή εκείνη του «πολιτικού κύκλου» που αποκαλείται εκλογικός-οικονομικός κύκλος.

Η αντιδιαστολή των θεωρητικών προδιαγραφών της καλετσκιανής αντίληψης και εκείνης των υποδειγμάτων τύπου Nordhaus, δηλαδή της εναλλακτικής αναπαράστασης του πολιτικού στοιχείου ως συστηματικής ταξικής πίεσης που ατονεί προσωρινά σε περιόδους εκλογών, ή αντίθετα ως εκλογικής μεγιστοποιητικής συμπεριφοράς που ισχυροποιείται σε περιό-

7. Βλ. Kalecki (1943), σσ. 328-330.

δους εκλογών, παραπέμπει ευθέως στο αίτημα θεωρητικών κατασκευών που να επιτρέπουν ενσωμάτωση τόσο εκλογικών όσο και μετεκλογικών αναπαραστάσεων του πολιτικο-οικονομικού γίνεσθαι. Τέτοιες θεωρητικές κατασκευές μπορούν να θέσουν ως αφετηρία τους την εναργέστατη συνεισφορά του Albert Hirschman, ο οποίος παρουσίασε τους εναλλακτικούς μηχανισμούς της «εξόδου» (exit) και της «φωνής» (voice) ως εργαλείων κατανόησης και ανάλυσης της συμπεριφοράς των οικονομικών οργανισμών. Αν πράγματι τα εργαλεία αυτά που προτείνει ο Hirschman για την κατανόηση της κίνησης των οικονομικών οργανισμών (π.χ. επιχειρήσεων) πείθουν για την ερμηνευτική τους εμβέλεια, δηλαδή για την ικανότητά τους να εξηγούν την πορεία και την ιστορική εξέλιξη αυτών των οργανισμών, τότε θα μπορεί να δοκιμάζεται η χρήση τους σε διαφορετικά από τους οικονομικούς οργανισμούς και πιο πολιτικά μορφώματα, όπως είναι τα κόμματα και γενικότερα οι πολιτικοί σχηματισμοί ομαδικών συμφερόντων.

Χρειάζεται στο σημείο αυτό μια μικρή περιληπτική παρουσίαση της θεωρητικής συνεισφοράς του Hirschman. Σύμφωνα λοιπόν με την κατά Hirschman αντίληψη των μηχανισμών που επενεργούν στη λειτουργία και την εξέλιξη των οικονομικών οργανισμών, η «έξοδος» αποτελεί μια αγοραία πρακτική που ενσωματώνει την πεμπτουσία του οικονομικού ανταγωνισμού και σημασιοδοτεί την ίδια την οικονομική διαδικασία. «Έξοδος» σημαίνει απλώς ότι ένας συναλλασσόμενος έχει τη δυνατότητα να «εξέλθει» από τη σχέση του με κάποιον άλλο συναλλασσόμενο, επιλέγοντας διαφορετικό φορέα για την πραγματοποίηση των συναλλαγών του. Έτσι για παράδειγμα, ο καταναλωτής που αλλάζει τη μάρκα του προϊόντος που καταναλίσκει, ο βιομήχανος που επιλέγει να μεταφέρει την επένδυσή του από μια χώρα σε μια άλλη, ο αποταμιευτής που μετακινεί τις αποταμιεύσεις του από μια τράπεζα σε άλλη, το στέλεχος της επιχείρησης που αποδέχεται προσφορά εργασίας και μετακινείται σε άλλη επιχείρηση, όλοι αυτοί ασκούν την ικανότητα της «εξόδου» την οποία παρέχει η ανταγωνιστική συγκρότηση της οικονομίας. Από την άλλη πλευρά η «φωνή» στη θεωρητική κατασκευή του Hirschman

αποτελεί τη διαδικασία που ενσωματώνει το θεμέλιο της πολιτικής, δηλαδή την άσκηση επιρροής, πίεσης και ελέγχου που ασκούνται από χρήστες, πελάτες, καταναλωτές προς τους διαχειριστές και τους φορείς αποφάσεων μιας οργανωμένης οικονομικής οντότητας, όπως μια επιχείρηση ή ένας δημόσιος οικονομικός οργανισμός. Στην ανάλυσή του των οικονομικών οργανισμών ο Hirschman προτείνει ότι η εξέλιξη και η ιστορία τους δεν μπορούν να κατανοηθούν αν τα υποδείγματα-εργαλεία που θα χρησιμοποιηθούν δεν ενσωματώνουν και τις δύο λειτουργίες, δηλαδή την «έξοδο» και τη «φωνή», και αν δεν λαμβάνουν υπόψη τις διαπλοκές των δύο σε μια ενιαία διαδικασία. Λέει μάλιστα χαρακτηριστικά ο θεωρητικός αυτός ότι η «φωνή», την οποία συνήθως αγνοούν τα μικροοικονομικά υποδείγματα των επιχειρήσεων υπό συνθήκες ανταγωνισμού, αποτελεί στοιχειώδη μηχανισμό δια του οποίου ένας οικονομικός οργανισμός μπορεί να οδηγηθεί σε διορθωτικές κινήσεις πριν η «έξοδος» τον οδηγήσει σε ολική απώλεια των αγορών του και τελικά σε χρεωκοπία.

Με αφετηρία τη θεωρητική συνεισφορά του Hirschman μπορούμε τώρα να επαναδιατυπώσουμε με πολύ συνοπτικό τρόπο τη βασική κριτική μας των υποδειγμάτων τύπου Nordhaus: Ενώ τα υποδείγματα αυτά ενσωματώνουν στην αναπαράσταση της πολιτικής τη διαδικασία της εξόδου, μέσω της δυνατότητας μεταφοράς ψήφων από το κυβερνών στο αντιπολιτευόμενο κόμμα, αγνοούν τη διαδικασία της «φωνής», δηλαδή το πολιτικό γίνεσθαι που εκτυλίσσεται μεταξύ εκλογικών αναμετρήσεων. Είναι όμως εμφανές (και αποτελεί τη βάση του θεωρητικού ισχυρισμού αυτής της εργασίας) ότι η επίδραση την οποία ασκεί η «φωνή» καθώς και οι τρόποι με τους οποίους διαπλέκεται (δηλαδή είτε αλληλοσυμπληρώνεται είτε συγκρούεται) η «έξοδος» με τη «φωνή» προσδιορίζουν τις αυτορρυθμιστικές ικανότητες του εκλογικού κύκλου. Είναι βέβαια πρόδηλο ότι η ανάγκη εξέτασης της «φωνής» παραπέμπει ευθέως στην αρωγή από παραδεκτά πορίσματα των κοινωνιολογικών και πολιτικών διερευνήσεων που αφορούν την εκλογική διαδικασία και τις εκβάσεις της.

Απαιτείται μια τελική διασάφηση αναφορικά με τα θεω-

ρητικά ζητούμενα που ερμηνεύουν ικανοποιητικά τον αυτορρυθμιστικό χαρακτήρα του κύκλου. Η διασάφηση αυτή συνδέεται με τις μεθόδους τις οποίες μετέρχεται ένα κυβερνών κόμμα για να επιτύχει την προεκλογική του επέκταση. Κατ' αρχήν, ως διαχειριστής του οικονομικού μηχανισμού και των κρατικών πόρων μπορεί βέβαια να επιδιώξει μια δημοσιονομική επέκταση και γι' αυτό το λόγο άλλωστε αναφερόμαστε ειδικά σε εκλογικό-δημοσιονομικό κύκλο στην εργασία αυτή. Σημειώνουμε επιπρόσθετα ότι μολονότι η καμπύλη Phillips παρέχει στα υποδείγματα τύπου Nordhaus μια εύκολη περιγραφή των επιλογών της οικονομικής πολιτικής, αποτελεί και αυτή ακόμη μια βολική απλούστευση. Το δίλημμα πληθωρισμός ή ανεργία υποκρύπτει ένα άλλο ζήτημα που σχετίζεται πολύ πιο άμεσα με τη δημοσιονομική κατάσταση του κράτους: Η προεκλογική επέκταση μπορεί να επιτελεσθεί με διάφορους τρόπους και διάφορα «μείγματα» μέτρων και υποσχέσεων, άλλα από τα οποία αντιστρέφονται (ή ακυρώνονται) εύκολα μετά τις εκλογές, ενώ άλλα αντιστρέφονται πολύ δύσκολα. Για παράδειγμα, μπορεί η επέκταση να επιτελεσθεί με πρόσκαιρη αύξηση δαπανών για την προσωρινή απασχόληση προσωπικού ή αντίθετα με τη μορφή προσλήψεων μονίμων υπαλλήλων. Μπορεί να επιτελεσθεί με τη μορφή προσωρινών φοροελαφρύνσεων προς ορισμένες κατηγορίες πολιτών ή με τη μορφή μόνιμης αύξησης μεταβιβαστικών πληρωμών όπως οι συντάξεις. Είναι φανερό ότι οι επιλογές αυτές διαθέτουν διαφορετική μετεκλογική ελαστικότητα ως προς την ικανότητα μεταγενέστερης δημοσιονομικής συγκράτησης. Άρα οι επιλογές αυτές επιδρούν στο βαθμό αναστρεψιμότητας της εκλογικής κυκλικής επέκτασης που σημειώνεται – αν σημειώνεται – προεκλογικά και επομένως και στην αυτορρυθμιστική ικανότητα του κύκλου. Αυτά με τη σειρά τους εξαρτώνται καίρια από τη διαδικασία που ονομάσαμε άσκηση «φωνής», από το πότε ασκείται και από ποιους, από το πώς επιδρά στο προεκλογικό αλλά και το μετεκλογικό κλίμα και τέλος από τους τρόπους με τους οποίους εκφράζεται η διεκδικητική όψη της «φωνής» σε συνδυασμό με τις πολιτικές και κοινωνικές συγκυρίες που λειτουργούν σε κάθε κοινωνία.

ρητικά ζητούμενα που ερμηνεύουν ικανοποιητικά τον αυτορρυθμιστικό χαρακτήρα του κύκλου. Η διασάφηση αυτή συνδέεται με τις μεθόδους τις οποίες μετέρχεται ένα κυβερνών κόμμα για να επιτύχει την προεκλογική του επέκταση. Κατ' αρχήν, ως διαχειριστής του οικονομικού μηχανισμού και των κρατικών πόρων μπορεί βέβαια να επιδιώξει μια δημοσιονομική επέκταση και γι' αυτό το λόγο άλλωστε αναφερόμαστε ειδικά σε εκλογικό-δημοσιονομικό κύκλο στην εργασία αυτή. Σημειώνουμε επιπρόσθετα ότι μολονότι η καμπύλη Phillips παρέχει στα υποδείγματα τύπου Nordhaus μια εύκολη περιγραφή των επιλογών της οικονομικής πολιτικής, αποτελεί και αυτή ακόμη μια βολική απλούστευση. Το δίλημμα πληθωρισμός ή ανεργία υποκρύπτει ένα άλλο ζήτημα που σχετίζεται πολύ πιο άμεσα με τη δημοσιονομική κατάσταση του κράτους: Η προεκλογική επέκταση μπορεί να επιτελεσθεί με διάφορους τρόπους και διάφορα «μείγματα» μέτρων και υποσχέσεων, άλλα από τα οποία αντιστρέφονται (ή ακυρώνονται) εύκολα μετά τις εκλογές, ενώ άλλα αντιστρέφονται πολύ δύσκολα. Για παράδειγμα, μπορεί η επέκταση να επιτελεσθεί με πρόσκαιρη αύξηση δαπανών για την προσωρινή απασχόληση προσωπικού ή αντίθετα με τη μορφή προσλήψεων μονίμων υπαλλήλων. Μπορεί να επιτελεσθεί με τη μορφή προσωρινών φοροελαφρύνσεων προς ορισμένες κατηγορίες πολιτών ή με τη μορφή μόνιμης αύξησης μεταβιβαστικών πληρωμών όπως οι συντάξεις. Είναι φανερό ότι οι επιλογές αυτές διαθέτουν διαφορετική μετεκλογική ελαστικότητα ως προς την ικανότητα μεταγενέστερης δημοσιονομικής συγκράτησης. Άρα οι επιλογές αυτές επιδρούν στο βαθμό αναστρεψιμότητας της εκλογικής κυκλικής επέκτασης που σημειώνεται – αν σημειώνεται – προεκλογικά και επομένως και στην αυτορρυθμιστική ικανότητα του κύκλου. Αυτά με τη σειρά τους εξαρτώνται καίρια από τη διαδικασία που ονομάσαμε άσκηση «φωνής», από το πότε ασκείται και από ποιους, από το πώς επιδρά στο προεκλογικό αλλά και το μετεκλογικό κλίμα και τέλος από τους τρόπους με τους οποίους εκφράζεται η διεκδικητική όψη της «φωνής» σε συνδυασμό με τις πολιτικές και κοινωνικές συγκυρίες που λειτουργούν σε κάθε κοινωνία.

Η επισκόπηση και κριτική ανάλυση των οικονομικών θεωριών του εκλογικού οικονομικού κύκλου αναδεικνύει ορισμένα ερευνητικά αιτήματα. Η κριτική του υποδείγματος Nordhaus, που αποτελεί την αφετηρία αλλά και το επίκεντρο της θεωρητικής αναζήτησης για τα κυκλικά φαινόμενα, μπορεί τελικά να κινηθεί σε δύο κατευθύνσεις. Και οι δύο εδράζονται σε εναλλακτικές εμπειρικές προδιαθέσεις. Στη σχηματική του εκδοχή, το υπόδειγμα Nordhaus προβλέπει την εκδήλωση ενός επαναλαμβανόμενου οικονομικού κύκλου ο οποίος συτορρυθμίζεται και υποτάσσεται σε μια μακροπρόθεσμη ισορροπία. Μια κατεύθυνση κριτικής είναι εκείνη που – τροποποιώντας είτε τους μηχανισμούς προσδοκιών των ψηφοφόρων, είτε τους μηχανισμούς προγραμματικής διαφοροποίησης των κομμάτων – καταλήγει σε θεωρίες απάμβλυνσης του κύκλου à la Nordhaus. Η κριτική αυτή αντιστοιχεί σε μια εμπειρική προδιάθεση που βλέπει τα εκλογικά-κυκλικά φαινόμενα ως φαινόμενα σποραδικά και όχι κυρίαρχα στο πεδίο των παρεμβατικών λειτουργιών του σύγχρονου κράτους. Μια άλλη κατεύθυνση κριτικής είναι εκείνη που αναζητεί τους παράγοντες της σταθερότητας ή της αποσταθεροποίησης ενός εκλογικού-δημοσιονομικού κύκλου στη λειτουργία της «φωνής» και στις δομές της πολιτικής πίεσης και επικοινωνίας στα εκλογικά μεσοδιαστήματα. Η κριτική αυτή αντιστοιχεί σε μια εμπειρική προδιάθεση που βλέπει τα εκλογικά-κυκλικά φαινόμενα ως κεντρικά περιστατικά στο πεδίο της δημοσιονομικής λειτουργίας και που επομένως αναζητεί τρόπους παρεμπόδισης των αποσταθεροποιητικών τους τάσεων. Είναι φανερό ότι η δεύτερη κατεύθυνση κριτικής είναι επιπλέον εκείνη που αντιστοιχεί στην εμπειρική προδιάθεση των κοινωνικών επιστημόνων που λειτουργούν στις ελληνικές μεταδιδακτορικές συνθήκες. Η διερεύνηση αυτής της εκδοχής όμως απαιτεί σοβαρή διεπιστημονική προσπάθεια για την ενσωμάτωση συμπερασμάτων και ερευνών από την πολιτική επιστήμη και την κοινωνιολογία.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Alesia, A.-Sachs, J. (1988), «Political Parties and the Business Cycle in the United States, 1948-1984», *Journal of Money, Credit and Banking*, τχ. 20, Φεβρουάριος.
- Cargill, F.T.-Hutchison, M.M. (1991), «Political Business Cycles with Endogenous Election Timing: Evidence from Japan», *The Review of Economics and Statistics*, τ. LXXIII, τχ. 4, Νοέμβριος.
- Downs, A. (1990), *Οικονομική θεωρία της Δημοκρατίας*, εκδ. Παπαζήση, Αθήνα.
- Frey, S.B. (1980), «Politico-economic Models: State of the Art and Extensions, and Consequences for Economic Policy», εισήγηση στο Colloque M.S. H.-GAPAC: «Consequences économiques de la démocratie»
- Hirschman, A. (1970), *Exit, Voice and Loyalty; Responses to Decline in Firms, Organizations and States*, Harvard University Press, Cambridge Mass.
- Kalecki, M. (1943), «Political Aspects of the Full Employment», *The Political Quarterly*, σσ. 322-331.
- MacRae, D. (1977), «A Political Model of the Business Cycle», *Journal of Political Economy*, σσ. 239-264.
- McCallum, B. (1978), «The Political Business Cycle: An Empirical Test», *Southern Journal of Economics*, σ. 504-515.
- Nordhaus D.W. (1975), «The Political Business Cycle», *Review of Economic Studies*, σσ. 169-190.
- Paldam, M. (1978), «Is There an Electoral Cycle?», πολυγραφημένο.
- Persson, T.-Tabellini G. (1990), *Macroeconomic Policy, Credibility and Politics*, London.
- Rogoff, K.-Slibert A. (1988), «Equilibrium Political Business Cycles», *Review of Economic Studies*, σσ. 1-16.
- Rogoff, K. (1990), «Equilibrium Political Budget Cycles», *American Economic Review*, σσ. 21-36.
- Sheffrin, S. (1998), *The Making of Economic Policy*, Cambridge MA και Oxford.
- Soh Hee, B. (1986), «Political Business Cycles in Industrialized Democratic Countries», *Kyklos*, τ. 39, σσ. 31-46.
- Thomadakis, S.B.-Seremetis, D.B. (1992), «Fiscal Management, Social Agenda and Structural Deficits», Kariotis T. (επιμ.) *The Greek Socialist Experiment; Papandreou's Greece 1981-1989*, Peva Publishing Co. Inc., New York, σσ. 203-256.
- Tufte, E. (1978), *Political Control of the Economy*, Princeton.